

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ KONSTRUKSİYALARI VƏ ONLARIN İNKİŞAFI PROBLEMİ

Əminə İbrahimli

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: amina.ibrahimli@mail.ru

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlə konstruksiyalarının yaranması və inkişafı problemi araşdırılır, həmçinin Azərbaycan dilçiliyində tabeli və tabeli mürəkkəb cümlələrin təkamülü ilə bağlı formalaşmış fikirlər qədim və orta əsrlər yazılı abidələrinin dil faktları əsasında nəzərdən keçirilir. Araşdırma nəticəsində digər dilçilərdən fərqli olaraq, bu məsələ ilə bağlı yeni və orijinal fikir və qənaətlərə gəlinir.

Açar sözlər: tabeli mürəkkəb cümlə, tabeli mürəkkəb cümlə, cümlə konstruksiyaları, təşəkkül.

THE STRUCTURES AND THEIR DEVELOPMENT PROBLEM OF COMPLEX SENTENCES IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Amina Ibrahimli

Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

Abstract. The current article is dedicated to the problem of the creation and development of complex sentence structures in the Azerbaijani language. The author investigates the existing ideas of linguistics based on the language of ancient and medieval written monuments related to the evolution of compound and complex sentences and suggests his new ideas and conclusions different from other linguists.

Keywords: compound sentence, complex sentence, sentence constructions, formation.

ПРОБЛЕМА ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ КОНСТРУКЦИЙ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ НА АЗЕРБАЙДЖАН- СКОМ ЯЗЫКЕ

Амина Ибрагимли

Университет Азербайджан, Баку, Азербайджан

Резюме. Статья посвящена проблеме создания и развития сложных структур предложений на азербайджанском языке. Кроме того, автор, также, исследует существующие идеи лингвистики, связанные с эволюцией сложносочиненных и сложноподчиненных предложений, основываясь на языках древних и средневековых письменных памятников. Предлагаются оригинальные идеи и выводы, отличающие от идей других лингвистов.

Ключевые слова: сложносочиненное предложение, сложноподчиненное предложение, конструкция предложений, формирование.

1. Giriş

Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlə strukturlarının yaranması və inkişafı prosesi bu sahədə sistemli tədqiqat aparan dilçi alimləri daim maraqlandırmış, müvafiq məsələ ilə bağlı bir çox dilçilik araşdırmalarının aparılmasına səbəb olmuşdur. Bu araşdırmalarda istə-istəməz cümlə konstruksiyalarının bir-birindən struktur və həcmə fərqlənmələri alimlərin diqqətini cəlb etmiş, məsələyə bu aspektdən yanaşmalarına səbəb olmuşdur. Yəni cümlə strukturlarının quruluş və həcm baxımından sadədən mürəkkəbə doğru inkişafı onların yaranması və təkamülü məsələsinə də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Belə ki, dilçi

alimlər mürəkkəb cümlə konstruksiyalarının tarixi inkişafının da məhz sadədən mürəkkəbə doğru olması qənaətinə gəlmişlər.

2. Mürəkkəb cümlə strukturlarının təşəkkülü və təkamülü

Problemin mürəkkəbliyi və dərinliyi bu sahədə bir sıra bir-birini inkar edən ziddiyyətli və müxtəlif istiqamətlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bu müxtəlif və ziddiyyətli fikirləri iki əsas istiqamətdə qruplaşdırmaq olar: "Tabesiz, yaxud tabeli olmasından asılı olmayaraq, türk dillərində mürəkkəb cümlənin əmələ gəlməsi və inkişafı haqqında iki fikir mövcuddur. Birinci fikrin tərəfdarları belə hesab edirlər ki, türk dillərində hər iki tip (tabesiz və tabeli) mürəkkəb cümlələrin yaranması sadə cümlənin həmcins üzvləri və feili tərkiblər hesabına mürəkkəbləşməsi yolu ilə getmişdir [11, s.442].

Ə. Abdullayev yazır: "Sadədən mürəkkəbə doğru inkişafı belə bir sxem üzrə vermək olar: *Sadə cümlə-içərisində feili birləşmə olan sadə cümlə-tabeli mürəkkəb cümlə*. Belə bir mürəkkəbləşmə prosesini sadə cümlə ilə tabesiz mürəkkəb cümlə arasında da görmək olar" [1, s.300].

Ə. Abdullayev hesab edirdi ki, digər həmcins üzvlü cümlələrə nisbətən, həmcins xəbərlə sadə cümlələr tabesiz mürəkkəb cümləyə daha yaxın olur. Öz fikrini sübut etmək üçün o, belə bir əsas göstərirdi ki, həmcins xəbərlərdən biri başqa bir mübtədə ilə əlaqələndikdə sadə cümlə mürəkkəb cümləyə çevrilmiş olur.: "Xəbərlərdən biri digər bir mübtədə ilə əlaqələnib, yeni bir predikativ mərkəz əmələ gətirdikdə, artıq tabesiz mürəkkəb cümlə yaranmış olur. Bu mürəkkəbləşmə xəttini belə ifadə etmək olar:

Sadə cümlə- həmcins üzvlü sadə cümlə---tabesiz mürəkkəb cümlə" [1, s.300].

Lakin məlumdur ki, həmcins xəbərlər mütləq bir mübtədə ilə və ya həmcins mübtədalarla qrammatik cəhətdən əlaqələnmə bilər. Əks təqdirdə sayından və qrammatik mənasından asılı olmayaraq, xəbərlər həmcins ola bilməz. Digər tərəfdən, sadə cümlədə həmcins olmayan ikinci bir mübtədanın iştirakı qeyri-mümkündür. Bu məsələni xüsusi vurğulayan prof. Ə. Rəcəbli yazır: "Belə olan təqdirdə həmcins xəbərlərdən birinin digər bir mübtədə ilə əlaqələnib yeni bir predikativ mərkəz əmələ gətirməsini necə təsəvvür etmək olar?" [10, s.443].

Prof. Ə. Rəcəbli "Göytürk dilinin sintaksisi" monoqrafiyasında mürəkkəb cümlənin inkişafı haqqında ikinci fikrə toxunaraq yazır: "Türk dillərində mürəkkəb cümlənin yaranması haqqında ikinci fikri sxem şəklində belə təsəvvür etmək olar: sadədən mürəkkəbə, oradan da sadəyə doğru" [10, s.444].

Türk dillərində, eləcə də dünya dillərində feili konstruksiyalı sadə cümlələrin daha çox ədəbi dilin yazılı qoluna aid olduğunu qeyd edən Ə. Rəcəbli qeyd edir ki, şifahi qolda və xalq danışığı dilində daha çox mürəkkəb cümlə işlənir. Çünki feili birləşmə olan cümləni tərtib etmək üçün düşünmək və deməli, vaxt tələb olunur. Fikrini əsaslandırmaq üçün müəllif Göytürk Orxon- Yenisey abidələrindən ən məşhur olan üçünün: Kül-tigin, Bilgə xaqan və Tonyukuk abidələrinin dilinin sintaktik quruluşlarını müqayisə edir. Kül-tigin və Bilgə xaqan

abidələrinin dilində daha çox feili konstruksiyalı sadə cümlələr işlənmişdir, hətta onların dilində içərisində bir neçə fili birləşmə tərkibi olan cümlələrə rast gəlmək olur. Tonyukuk abidəsində daha çox sadə cümlələrdən tərtib edilmiş mürəkkəb konstruksiyalar işlənmişdir, bu cümlələrin çoxu qısa sadə cümlələrdən, hətta bir sözdən ibarət olan cümlələrdən təşkil edilmiş mürəkkəb cümlələrdir. Kül-tigin və Bilgə xaqan abidələri dövrün ədəbi dilinin yazılı üslubundadır, Tonyukuk abidəsi isə xalq dilinə yaxın bir üslubda qələmə alınmışdır. Abidələrin dili, eləcə də onlardan sonrakı dövrlərin uyğur yazılı abidələrinin dili həmin mərhələdə ədəbi dilin çox böyük inkişafının təsdiqidir. *"Bu inkişaf yüz ilin, beş yüz ilin, hətta min ilin də nəticəsi ola bilməzdi. Orxon- Yenisey abidələri dövründə (VI-VIII əsrlər) göytürk ədəbi dili artıq püxtələşmiş bir ədəbi dil idi. Bütün təbəqələrin inkişaf səviyyəsinə görə göytürk dili, məsələn, müasir Azərbaycan ədəbi dilindən heç nə ilə fərqlənmir"* [10, s.446].

Ə. Rəcəbli göytürk ədəbi dilinin yüksək inkişafını bu şəkildə vurğuladıqdan sonra yenə də təfəkkürün və dilin inkişafının sadədən mürəkkəbə doğru inkişafı konsepsiyasının çərçivəsinə qayıdaraq qeyd edir: "Bunu tam əminliklə demək olar ki, qədim türkün şüuru, tarixdən əvvəlki türkün şüuru, təfəkkürü dəbdəbəli, uzun, feili konstruksiyalar ilə ağırlaşdırılmış cümlələr qurmaq səviyyəsində inkişaf edə bilməzdi. Bu qanunauyğunluq təkcə tarixdən əvvəlki türkə deyil, dünyanın tarixdən əvvəlki bütün xalqlarına, dillərinə aiddir. Zaman keçdikcə dil və onunla birlikdə təfəkkür də inkişaf etdikcə qədim türk hadisələr arasında əlaqəni sezməmiş və həmin əlaqələri bir-birinin ardınca deyilən sadə cümlələrlə ifadə etmişdir. O görmüşdür ki, yağış yağdı, toz yatdı. İndi bizim mürəkkəb cümlə adlandırdığımız cümlələr belə meydana gəlmişdir... Nə qədər qərribə görünsə də, tabeli mürəkkəb cümlələr tabesiz mürəkkəb cümlələrdən çox-çox sonra, müxtəlif tipli bağlayıcılar yarandıqdan, qədim türkün hər bağlayıcı üçün bir "vəzifə" təyin etməsindən, sonralar fəlsəfədə əlaqələr (səbəbiyyət və s.) haqqındakı anlayış qədim türkün özlərini dərk etməsindən sonra yaranmışdır" [10, s.447].

Ə. Abdullayevin də bu məsələ barədə fikirlərinə nəzər salaq: "Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr arasında qəti sərhəd çəkmək mümkün deyil. Elə mürəkkəb cümlələrə rast gəlmək olur ki, onlar həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlələrin əlamətlərini daşımaqdadır. Bu da təbiidir. Tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qismi tarixən tabesizdən əmələ gəlmişdir. Əgər dildə belə bir proses olmuşsa, o, indi də davam edə bilər. Buna görə də tabesiz mürəkkəb cümlədən tabeli mürəkkəb cümləyə keçmə prosesinə olub qurtarmış bir proses kim baxmaq olmaz, buna hələ də davam edən bir proses kimi baxmalıyıq" [1, s.303]. Prof. Ə. Rəcəbli bu fikirdən belə bir nəticə çıxarır:

"Göründüyü kimi, müəllif tabesiz mürəkkəb cümlənin tabeli mürəkkəb cümləyə keçməsinə, yəni tabeli mürəkkəb cümlənin tabesiz mürəkkəb cümlədən əmələ gəlməsi ideyasını söyləyir. Bu fikir həmin müəllifin bir qədər irəliddə sitat gətirdiyimiz fikrini inkar edir. Nə həmin müəllif, nə də hər hansı bir dilçi əks proses - tabesiz mürəkkəb cümlənin tabeli mürəkkəb cümlədən əmələ gəlməsi haqqında danışmamışdır. İndiki söylənilənlər bir daha

sübut edir ki, türk dillərində mürəkkəb cümlələrin yaranma prosesi feili tərkibli sadə cümlələrdən mürəkkəb cümləyə doğru getməmişdir, əksinə, mürəkkəb cümlələr sadələşdirilib feili tərkibli sadə cümlələrə çevrilmişdir” [10, s.448-449].

Görkəmli dilçi Yusif Seyidov da belə hesab edir ki, ”Mürəkkəb cümlə dilin qrammatik quruluşunda mürəkkəb struktur formadır, həm də ilkin formalardan deyil, sonrakı inkişaf prosesində meydana gələn nitq -dil faktıdır” [11, s.242] Q. Kazımov da eynilə insanların varlığın ayrı-ayrı cəhətlərini duyub anladığını və bunu sadə cümlələrlə ifadə etdiyini, sonra sadə cümlələrin bərabər hüquq əsasında birləşərək tabesiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirdiyini, hadisələr arasındakı ziddiyyət, səbəb, şərt, nəticə vəs. əlaqələri dərk etdikcə, yeni qrammatik formalar yarandıqca, tabeli mürəkkəb cümlələrin yarandığını qeyd edir [6, s.278]. Bu tədqiqatçılardan yalnız Ə. Rəcəbli mürəkkəb cümlə konstruksiyaalarının inkişafını fərqli bir şəkildə izah etmişdir: ”Mürəkkəb cümlələrdən (istər tabesiz, istər tabeli olsun) feili konstruksiyalı sadə cümlələrə keçilməsində dilin inkişafının iki əbədi və universal qanunu - qənaət və sadələşmə qanunu (bunlara çox vaxt qənaət prinsipi və sadələşmə prinsipi də deyilir) mühüm rol oynamışdır. İndinin özündə belə feili konstruksiyalı sadə cümlələrin işlədilməsi fikrimizi, ifadəni xeyli sadələşdirsə də, xeyli vaxt və digər atributların qənaətinə gətirsə də, biz onu ən çox kitab dilində - ədəbi dilin yazılı qolunda işlədirik. Fikirləşmək üçün vaxtımız məhdud olduqda, nitq prosesində, başqa sözlə desək, ədəbi dilin şifahi qolunda indi də daha çox tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrdən istifadə edirik” [10, s. 448].

Mürəkkəb cümlələrin hansı əsasda yaranmasını, onların qarşılıqlı münasibətlərini və bir-birinə keçid məsələlərini araşdırmaq üçün tədqiqatçıların əsərlərindən birbaşa dil tariximizin qədim qatlarına aid ədəbi abidələrin, qədim yazıların özlərinin sintaksisini araşdırmağa yönəldik. Orxon- Yenisey abidələrində, “ Kitabı-Dədə-Qorqud” dastanlarında, Mahmud Kaşğarlının” Divani-lüğət-it türk” əsərində, klassik ədəbiyyatımızın orta dövrlərinə aid “Dastani-Əhməd hərami” məsnəvisində, Qazi Bühranəddinin “Divan”ında və digər nümunələrin həm öz mətnlərində, həm də onların sintaksisinə aid yazılmış sanballı tədqiqat əsərlərində bu abidələrin dilində olan onlarla, bəlkə də yüzlərlə tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin, həmçinin feili tərkibli sadə cümlələrin olduğunun bir daha şahidi olduq. Əsərlərdən nümunələrə baxaq;

Taşra yorıyır tiyin kü esidib balıkdakı tağkımış, tağdakı inmiş, tirilip yetmiş ər bolmuş (Kül-tigin, 11-12) (Sərhəddən- kənardan yürüş edir deyə xəbər eşidib şəhərdəkilər dağa qalxmış, dağdakılar enmiş, toplaşib yetmiş döyüşçü olmuş-tabesiz mürəkkəb cümlə)

İngək, kölügin Toğlada Oğuz kəlti: suzi altı binq ermiş, biz iki bir ertimiz (tonyukuk 15-16)-(İnak və yük heyvanları ilə Toğlada Oğuz gəldi: qoşunu altı min imiş, biz iki min idik-tabesiz mürəkkəb cümlə)

Barduk yirdə edgüg ol erünç: kanınq subça yügürti, süniginq tağça yatdı (KTş 24) (yetdiyin yerdə yaxşısı o idi: qanın su kimi axdı, sümüyün dağ kimi yatdı-tabeli mürəkkəb cümlə)

Üç korüf kişi kəlti: sabı biri kağanı süsi tasıkdı, on iki süsi kalısız tasıkdı (Tonyukuk 33) Üç casus adam gəldi:sözü bir: xaqanın qoşunu sərhəddi aşdı, on ox qoşunu qalıqsız (bütünlüklə) sərhəddi aşdı -tabeli mürəkkəb cümlə)

“M. Kaşğarlının “Dİvani-lügət-it-türk” əsərində mürəkkəb cümlə və onun struktur-semantik tipləri” monoqrafiyasında tədqiqatçı Zeynəb Xəlilova mürəkkəb cümlə strukturlarının və feili tərkibli sadə cümlələrin bütün tiplərinə rast gəldiyini dönə-dönə vurğulayır [4, s.73]. *Nümunələrə baxaq: Közdən yırasa, könqüldən yenə yırar. (gözdən uzaq olan könüldən də uzaq olar); Yazın katıqlansa, kışın səvinir (yayda çalışan qışda sevinər- feili tərkibli sadə cümlələr)*

Börininq ortağ, kuzğununq yığaç başında (Qurdun ovu ortağdır, quzğununku isə ağac başındadır - tabesiz mürəkkəb cümlə) [5, s.368].

Tülkü öz yinigə ürsə, udhuz olar [5, s.446] (*tülkü öz hininə girsə, qotur olar - tabeli mürəkkəb cümlə*)

“Kitabi-Dədə Qorqud” dilində mürəkkəb cümlənin struktur modelləri müasir ədəbi dilimizdə mövcud olan mürəkkəb cümlə modellərinin özülündə durur. Bu cəhət həm tabesiz, həm tabeli mürəkkəb cümlələrə aiddir” [7, s.509].

Qazi Qürhanəddinin ”Divan”ının sintaksisini araşdırmış İlkin Quliyev yazır: ”Divan”da tabesiz mürəkkəb cümlə növlərinin hamısı müşahidə olunur. Müasir ədəbi dilimizdə müəyyən edilmiş məna əlaqələri Qazi Bühranəddinin dilində eyni qrammatik semantikaya malik olmuşdur” [8, s.165].

Həmin monoqrafiyada səslənən digər bir fikrə baxaq. ”Şairin dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin növlərinin hamısına rast gəlmək mümkündür: mübtəda, xəbər, tamamlıq budaq cümlələrinin hər iki tipi, zərflik budaq cümlələrindən isə tərz, zaman, kəmiyyət budaq cümlələrinin hər iki tipi, şərt, səbəb, nəticə, dərəcə, yer, qarşılaşdırma budaq cümlələrinin bir tipi müşahidə olunur” [8, s.165-166].

Onu da qeyd etmək ki, abidələrdə rastlaşdığımız mürəkkəb cümlə strukturlarının əhatə dairəsi bu məqalədə işıqlandırdığımız faktlardan daha geniş və zəngindir.

Nəticə. Bütün bu dil faktlarını araşdırarkən, belə bir qənaətə gəldik ki, sintaktik vahidlərin, eləcə də sadə və mürəkkəb cümlələrin ierarxik sxemi yaradılarkən yalnız onların həcmi baxımından bu sxem məntiqli görünə bilər. Hansısa cümlə növünün mütləq digər bir cümlə növündən törəndiyini söyləmək, fikrimizcə, məntiqə uyğun bir fikir deyildir. İstər qədim yazılı türk abidələrində, istərsə də Azərbaycan dilinə məxsus ədəbi abidələrdə həm feili tərkibli sadə cümlələr, həm də mürəkkəb cümlələrimizin hər iki tipi paralel şəkildə yaranmış, yaşamış və bu gün də müvazi şəkildə işlənməkdədirlər. Bir halda ki, bu yazılı nümunələrin mükəmməl ədəbi dil nümunəsi olduğunu və bu ədəbi dilin də yüz ilin, beş yüz ilin və hətta min ilin məhsulu ola bilməyəcəyini dilçilərimiz səmimi şəkildə etiraf edirlər, onda axıra qədər bu fikrin arxasında cəsarətlə dayanmaq lazımdır. Yoxsa yüksək ədəbi dil haqqında bir az əvvəl dediklərimizi unudaraq, qədim türkün ibtidai təfəkkürə malik olmasını və buna görə də

mürəkkəb ifadə tərzinə malik ola bilməyəcəyini söyləmək, təbii ki, əvvəlki fikirlərimizlə paradoks yaradacaq və qədim yazılı abidələrin dilinə bələd olan hər kəsə də inandırıcı gəlməyəcəkdir. Axı həmin mətnlərdə müasir dilimizdə işlənən və mürəkkəb təfəkkür tərzinin ifadəsi sayılan mürəkkəb cümlə strukturları və feili tərkibli sadə cümlələr kifayət qədərdir. Hər halda bu abidələr bizə mürəkkəb cümlələrin sadə cümlələrdən, yaxud da onların bir-birindən yaranmasını sübut edəcək heç bir tutarlı fakt vermir. Çünki fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, mürəkkəb cümlələrin təşəkkülü problemi ilə məşğul olmuş tədqiqatçıların hamısı belə hesab edir ki, türk dillərində mürəkkəb cümlə tarixi kateqoriya olub, ibtidaidən mürəkkəbə doğru inkişaf etmişdir. Zənnimizcə, bu fikir sovet dilçilik məktəbinin zərərli doqmatik fikirlərindən biri kimi marksist-leninçi fəlsəfədən qaynaqlanaraq, bu gün də ən sanballı tədqiqatçılarımızı öz təsiri altında saxlamaqdadır. Axı bu fakt da həqiqətdir ki, göytürk ədəbi dilinin müasir Azərbaycan dili ilə bütün təbəqələrdə eyni səviyyədə olduğunu böyük qürurla söyləyən Ə. Rəcəbli, yaxud “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilinin sintaksisinin müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi arasında heç bir əsaslı fərq olmadığını döənə-döənə vurğulayan Q. Kazımov kimi görkəmli alimlərimiz özləri də dilin bütün qədim qatlarında cümlə strukturlarının bütün növlərinin mövcudluğu faktını etiraf etmişlər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A., (1985), Müasir Azərbaycan dili, IV c., Bakı.
2. Abdullayev K., (1998), Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri, Maarif, Bakı, 281 s.
3. Əliyev Y., (2004), “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində mürəkkəb cümlələr, Bakı, Nurlan, 68 s.
4. Xəlilova Z., (2008), M. Kaşğarlının “Divani-lüğət-it-türk” əsərində mürəkkəb cümlə və onun struktur-semantik tipləri, Bakı, 171 s.
5. Kaşğarlı M., Divani-lüğət-it türk, ”Ozan”, IV cildə, 1-ci cild, Bakı, s.368.
6. Kazımov Q., (2000), Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, Ünsiyyət, Bakı, 494 s.
7. Kazımov Q., (2009), Seçilmiş əsərləri, VI cild, “Nurlan”, Bakı, 584 s.
8. Quliyev İ., (2010), Qazi Bürhanəddinin ”Divan”ının dilinin sintaksisi, Elm və təhsil, Bakı, 183 s.
9. Musayev M., (2010), Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi, Kitab aləmi, Bakı, 404 s.
10. Rəcəbli Ə., (2003), Göytürk dilinin sintaksisi, IV cild, Nurlan, Bakı, 634 s.
11. Seyidov Y., Seçilmiş əsərləri, 10 cildə, III cild, Bakı, Bakı universiteti, 242 s.